

ЛІПНИЙ ПОСУД НАСЕЛЕННЯ СІВЕРСЬКОДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ СКІФСЬКОЇ ДОБИ

Статтю присвячено характеристиці ліпного посуду, знайденого під час дослідження поселень та поховань сіверськодонецького Лісостепу скіфського періоду.

Важлива роль у вивченні етнокультурної історії стародавнього населення східноєвропейського Лісостепу належить ліпному посуду, виробництво якого відбивало локальні особливості гончарних традицій окремих споріднених груп людей (родів, племен тощо). Вивчення такого масового матеріалу, як керамічний посуд, дає змогу ставити і вирішувати цілу низку питань щодо походження, етнокультурного розвитку та історичної долі сіверськодонецького населення скіфської доби.

Історія вивчення місцевої ліпної кераміки безпосередньо пов'язана з процесом нагромадження джерельної бази. Дослідження археологічних пам'яток скіфської доби регіону розпочалося ще у першій половині XIX ст. (Пассек 1838), але до середини XX ст. увагу археологів було зосереджено на розкопках курганів (Гречко 2006, с. 120—127). Нечисленна ліпна кераміка, що входила до інвентарю поховань, у той час особливої уваги не привертала.

У повоєнні роки зростає зацікавленість дослідників до вивчення кераміки в цілому. Це засвідчили результати роботи у 1952 р. Першої конференції, присвяченої питанням скіфо-сарматської археології. Кераміці та особливостям поховального обряду було відведено пріоритетну роль у вирішенні питання щодо етнічного складу населення (Погребова 1954, с. 5).

Дослідження сіверськодонецьких поселень та городищ у перші повоєнні десятиріччя С.А. Семеновим-Зусером, І.Ф. Левицьким і особливо Б.А. Шрамком дали перші виразні колекції ліпної кераміки. Перші узагальнювальні праці, присвячені пам'яткам сіверськодонецького Лісостепу, створені Б.А. Шрамком та П.Д. Ліберовим, побачили світ у 1962 р. На основі отриманих під час розкопок городища біля хутора Городище матеріалів П.Д. Ліберов в узагальнювальній праці запропонував типологію місцевої ліпної кераміки сіверськодонецького регіону. Ліпний посуд тут не розрізнявся за функціональним призначенням, усього було виділено 8 типів, походження яких пов'язується автором із місцевими гончарними традиціями племен доби бронзи. Однак при цьому П.Д. Ліберов порівняв та

знайшов багато спільних рис із керамікою нижнього Дону, зокрема Єлизаветівського городища, та керамічним комплексом Кам'янського городища на Дніпрі (Ліберов 1962, с. 47—62).

У 1962 р. побачила світ монографія Б.А. Шрамка «Древности Северского Донца», у якій, підбиваючи підсумки своїх багатолітніх досліджень поселень скіфського часу, автор запропонував класифікацію ліпної кераміки (Шрамко 1962, с. 216—225). Весь керамічний комплекс було розділено на групи за функціональним призначенням, а ті, у свою чергу, — на типи та їх варіанти. Крім того, наведено характеристику техніки виготовлення глиняного посуду, намічено хронологічні особливості розвитку типів та з'явлено набір місцевого посуду з сусідніми синхронними культурними регіонами. Більшість положень Б.А. Шрамка відносно загальної характеристики кераміки не втратили свого значення і на цей час.

Визнання кераміки важливим археологічним джерелом зробило її предметом гострих дискусій, присвячених походженню племен скіфської доби Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. Зокрема, І.І. Ляпушкін виділяв у цьому регіоні єдину «зольничну культуру» (Ляпушкін 1961, с. 88—144). На основі відмінностей керамічного комплексу автор виділив у її розвитку два періоди. Походження цієї культури І.І. Ляпушкін пов'язував із проникненням населення з Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. З критикою зазначених положень виступила В.А. Іллінська. Спираючись на типологічний аналіз ліпної кераміки Посулля та Сіверського Дінця, дослідниця вказувала на генетичний зв'язок цього посуду з пізньозрубною культурою доби бронзи південної частини басейну Сіверського Дінця (Ільинская 1954, с. 131—136). З часом погляди В.А. Іллінської зазнали суттєвих змін. Дослідниця вважала, що походження «посульсько-донецької» культури слід пов'язувати з проникненням у Лісостеп степового скіфського населення з власними гончарними традиціями (Іллінська 1966, с. 58—93). Іншої позиції з цього приводу дотримувався Б.А. Шрамко. Спочатку дослідник поділяв погляди І.І. Ляпушкіна, але з часом розробив власну концепцію походження племен скіфської доби Дніпровського

Лісостепового Лівобережжя, згідно з якою керамічна традиція типу Східного Більська сформувалася внаслідок взаємодії бондарихинського і пізньозрубного та впливу скіфського етнокультурних масивів (Шрамко 1972, с. 153—162). П.Д. Ліберов, вивчаючи сіверськодоонецьку ліпну кераміку, також торкнувся питання щодо її походження. Автор, вивчаючи прототипи окремих форм посуду, дійшов висновку, що аналогічні типи кераміки виготовляли місцеві племена доби бронзи (катакомбна, зрубна, бондарихинська культури) (Ліберов 1962, с. 71).

Отже, до 1970-х рр. сформувався кілька гіпотез походження місцевих племен скіфської доби, під час розробки яких особливу увагу було приділено інтерпретації керамічних комплексів.

Ґрунтовне дослідження ліпної кераміки, що входила до складу поховального інвентарю сіверськодоонецьких курганів, провів О.В. Бандуровський (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 50—52). Кераміку Пісочинського некрополя проаналізував Л.І. Бабенко (Бабенко 2004, с. 133—138; Бабенко 2005, с. 108—116).

Особливу увагу під час характеристики кераміки окремих періодів було приділено чітко датованим матеріалам пам'яток, досліджених широкими площами. Поховальну кераміку, зважаючи на її специфічне призначення, проаналізовано окремо.

Керамічний комплекс першої половини VI ст. до н. е. (кінець ранньоскіфського часу) можна характеризувати на основі матеріалів, здобутих під час дослідження Люботинського городища, зольника № 2 поселення Горіховий Гай-2, поселення в ур. Дроб'янське, кургану-зольника біля с. Черемушна. Посуд, що містив поховальний інвентар поховань того часу, представлено 5 щільними формами.

Значно більше інформації отримано щодо керамічного посуду другої половини VI—V ст. до н. е. (середньоскіфський час). Його представлено матеріалами Люботинського, Караванського та в ур. Городище городищ, зольників № 1—3 поселень Шовкова, Барчани та Саржин Яр. Поховальну кераміку представлено двома посудинами Протопопівського некрополя.

Керамічний комплекс кінця V — початку III ст. до н. е. (пізньоскіфський час) можна характеризувати на основі матеріалів, здобутих під час дослідження городищ біля селищ Циркуни, Водяне, Мохнач, Коропові Хутори, Люботинського та в ур. Городище, зольників № 12, 37, 38, 39 поблизу с. Острoverхівка. Досить численною є колекція ліпного посуду поховань, представлена матеріалами Пісочинського та Старомерчанського некрополів, курганів біля селищ Черемушна та Острoverхівка.

Наша класифікація ліпного посуду ґрунтується на методиці побудови типологічних

рядів. Уперше типологічний метод для характеристики кераміки серед вітчизняних археологів на початку XX ст. застосував В.О. Городцов (Городцов 1922, с. 178—187). Пізніше запропоновану схему класифікації археологічних матеріалів було доповнено та вдосконалено. У нашій праці ми спираємося насамперед на методику, розроблену Б.А. Шрамком (Шрамко 1983а, с. 39—52). Дослідник, проаналізувавши основні методологічні способи первинної обробки кераміки, розробив схему систематизації та кодування для кераміки доби раннього заліза Східної Європи та запропонував єдину термінологію для опису морфологічних частин посудин. Під час характеристики кераміки ми використали низку основних положень цього дослідження, а саме: виділення груп посудин за функціональним призначенням (горщики, миски, сковорідки, корчаги, глечики, кухлі), які, в свою чергу, поділено на типи та їх варіанти, а також скорочений код орнаментативної. З огляду на відсутність достатньої кількості цілих форм розподіл на типи ґрунтується на морфологічних відмінностях фрагментів верхніх частин посудин, які дають уявлення про їх форму та діаметр. Детальне вивчення технологічних ознак керамічного виробництва не входило у завдання цього дослідження, тому обмежується загальною характеристикою.

На наш погляд, статистичний аналіз керамічного матеріалу, розділеного на окремі хронологічні групи, дасть змогу простежити динаміку розвитку форм місцевого посуду та його асортименту, а також максимально зручно зіставити керамічні комплекси регіонів (звичайно, за умови використання аналогічної методики), що сприятиме детальному вивченню історико-культурних процесів, які відбувалися у Дніпро-Донському міжір'ччі у скіфську добу.

У колекціях кераміки з поселень та городищ домінують горщики, виготовлені з жирної пластичної глини з домішками дрібного та середнього шамоту, іноді органіки. Всього використано понад 1200 фрагментів та цілих форм. Дані статистичних підрахунків найпоказовіших колекцій наведено у табл. 1. У класифікації нами виділено два відділи горщиків: банкоподібні (без виділеної шийки) та профільовані (з відігнутим назовні вінцем). Розподіл на типи зроблено за ступенем профілювання тулуба. У середині типів відповідно до оформлення верхніх частин посудин виділено варіанти.

У відділі *банкоподібних посудин* виділено два типи.

Tun 1 — горщики з циліндричною формою тулуба з трохи опуклими стінками у середній частині (рис. 1, 1—5). Деякі фрагменти мають ледь намічену шийку. Переважають посудини середніх та маленьких розмірів із діаметром

вінець 12—22 см. Невелику частину «банок» прикрашено наліпними пружками з пальцевими вдавленнями (рис. 1, 3). Посудини цього типу не характерні для місцевих наборів кераміки. Незначну їх кількість знайдено у наборах посуду VI—V ст. до н. е.

Тип 2 — посудини з бочонкоподібною формою корпусу та загнутою усередину верхньою частиною (рис. 1, б). Цей тип представлено кількома неорнаментованими фрагментами невеликих горщиків із діаметром вінця 14—16 см. Подібні посудини відомі за знахідками серед архайчних матеріалів Люботинського городища. Аналогічні банкоподібні горщики були досить поширеними в архайчних комплексах посуду Правобережного Лісостепу (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 50). У Дніпро-Донському межиріччі відсоток подібних горщиків незначний. Зокрема, на Східному укріпленні Більського городища відділ банкоподібних горщиків становить 1,1 % і, як і в сіверськодонецькому регіоні, він побутував до середини V ст. до н. е. (Шрамко 1983, с. 76).

Різноманітністю форм вирізняється відділ **профільованих горщиків**, серед яких виділено 4 типи за різним профілюванням тулуба.

Тип 1 — горщики зі слабoproфільованим тулубом (рис. 1, 7—23), серед яких за ступенем вигину вінця виділено чотири варіанти.

Варіант 1 — горщики з плавно вигнутим назовні вінцем, виділеною шийкою, трохи розширеною бочонкоподібною формою тулуба, найбільше розширення якого припадає на середню частину (рис. 1, 7—11). Переважають посудини великих та середніх розмірів, витягнутих пропорцій, з тулубом, що звужується до невеликого дна. Це одна з найпоширеніших форм ліпного посуду в сіверськодонецькому Лісостепу VI—V ст. до н. е.

Варіант 2 — горщики з коротким трохи вигнутим вінцем, без чіткої шийки та слабoproфільованим бочонкоподібним чи трохи видовженим яйцеподібним тулубом (рис. 1, 12—16). Здебільшого це посудини середніх розмірів (діаметр вінця 18—24 см), найбільше розширення тулуба припадає на середню частину. Це найпоширеніша форма горщиків для ранньоскіфського (35 %) та середньоскіфського (33—46 %) періодів, що побутувала й у більш пізній час.

Варіант 3 — посудини середніх розмірів із широким горлом та різко відігнутим вінцем без виділеної шийки (рис. 1, 17—20). Ця форма не здобула

Таблиця 1. Розподілення типів горщиків за пам'ятками та хронологічними періодами

Пам'ятка	Тип 1, варіанти				Тип 2	Тип 3, варіанти		Тип 4	Банки, варіанти		Усього
	1	2	3	4		1	2		1	2	
<i>Перша половина VI ст. до н. е.</i>											
Люботинське городище	29 (22)	34 (26)	4 (3)	4 (3)	21 (16)	—	—	—	4 (3)	4 (3)	100 (76)
с. Горіховий Гай-2	33 (19)	35,5 (21)	8 (5)	6,5 (4)	17 (10)	—	—	—	—	—	100 (59)
<i>Друга половина VI—V ст. до н. е.</i>											
Люботинське городище	12 (22)	41 (73)	3,5 (6)	—	27,5 (49)	3 (5)	6 (10)	—	7 (13)	—	100 (178)
с. Шовкова	18 (17)	44 (42)	6 (6)	—	16 (15)	6 (6)	1 (1)	—	9 (9)	—	100 (96)
Караванське городище	15 (13)	46,5 (39)	3 (2)	—	15 (13)	7 (6)	3 (2)	—	10,5 (9)	—	100 (84)
с. Саржин Яр	11 (8)	46 (34)	6 (4)	—	27 (20)	4 (3)	—	—	6 (4)	—	100 (73)
Городище в ур. Городище	17 (8)	33 (15)	9 (4)	—	27 (12)	7 (3)	5 (2)	—	2 (1)	—	100 (45)
<i>Кінець V — початок III ст. до н. е.</i>											
Люботинське городище	4,5 (3)	23 (15)	1,5 (1)	—	40 (26)	13 (8)	9 (6)	9 (6)	—	—	100 (64)
Городище в ур. Городище	2,5 (3)	15 (20)	1,5 (2)	—	33 (44)	16 (21)	10 (13)	22 (29)	—	—	100 (132)
Циркунівське городище	(4)	(6)	—	—	(4)	(9)	(1)	—	—	—	(24)
с. Острроверхівка	8 (19)	15,6 (38)	0,4 (1)	—	24,5 (60)	31,5 (77)	14 (33)	6 (15)	—	—	100 (243)

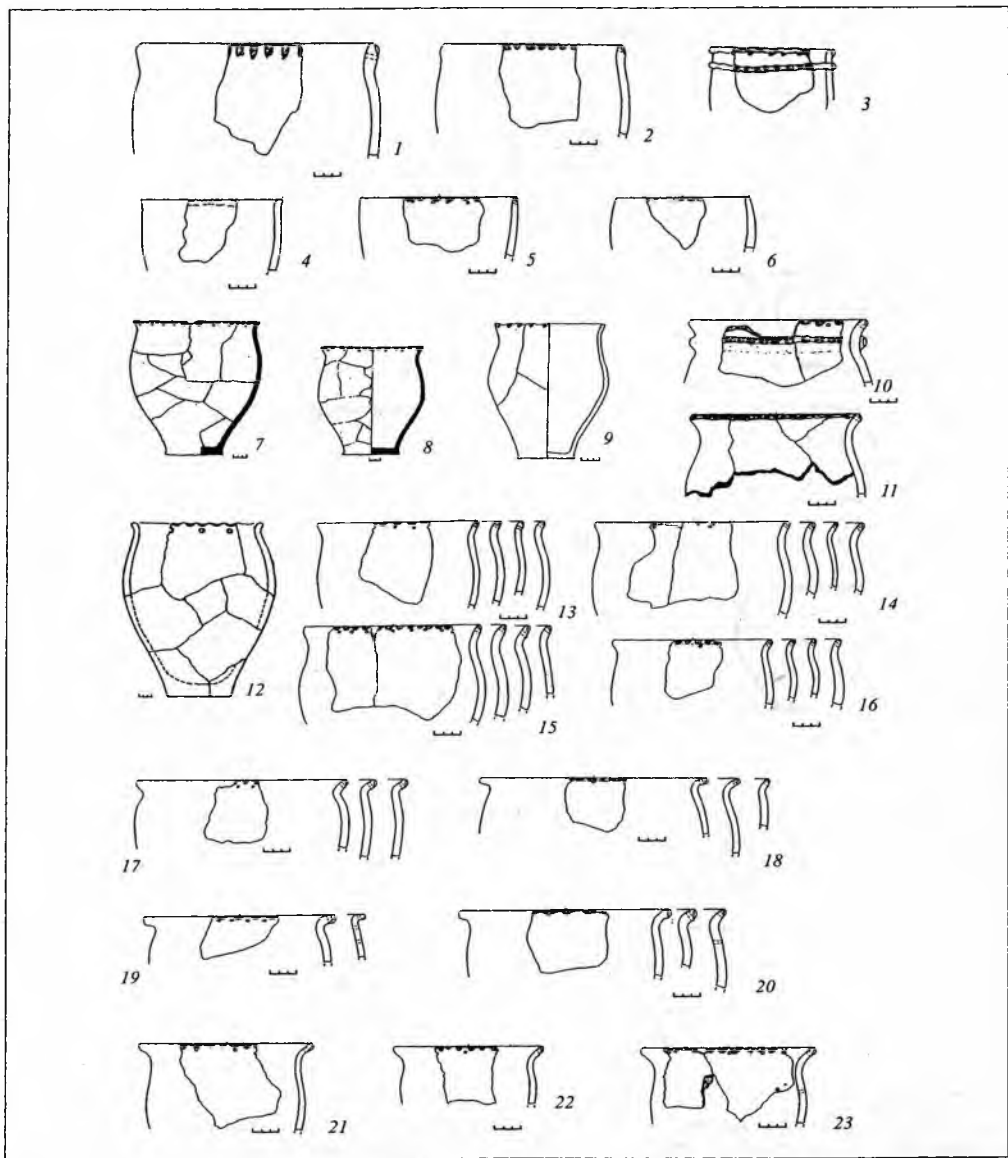

Рис. 1. Відділ банкоподібних та слабoproфільованих горщиків (тип 1): 1, 3, 4, 6, 10, 12, 13, 19 — Люботинське городище; 2, 14 — с. Шовкова; 5, 15 — городище біля с. Караван; 7, 8, 18 — городище в ур. Городище; 9 — городище біля с. Водяне; 11, 17, 21—23 — с. Горіховий Гай-2; 16, 20 — селище біля с. Островерхівка (7—8 — за Ю.В. Буйновим; 12 — за Б.А. Шрамком)

поширення у наборах ліпного посуду регіону, але наявна практично на всіх пам'ятках скіфського часу.

Варіант 4 — горщики з широким горлом та виділеною шийкою, що переходить у слабoproфільований тулуб (рис. 1, 21—23). Діаметр вінець перевищує чи майже такий самий, як найбільший діаметр тулуба, та становить 18—20 см. Цей варіант

представлено незначною кількістю фрагментів, знайдених у комплексах ранньоскіфського часу.

Слабoproфільовані горщики були найпоширенішим типом кераміки VI—V ст. до н. е. та продовжували побутовати у пізньоскіфський час. Аналогії цьому типу посудин знаходимо у комплексах архаїчної кераміки Східного укріп-

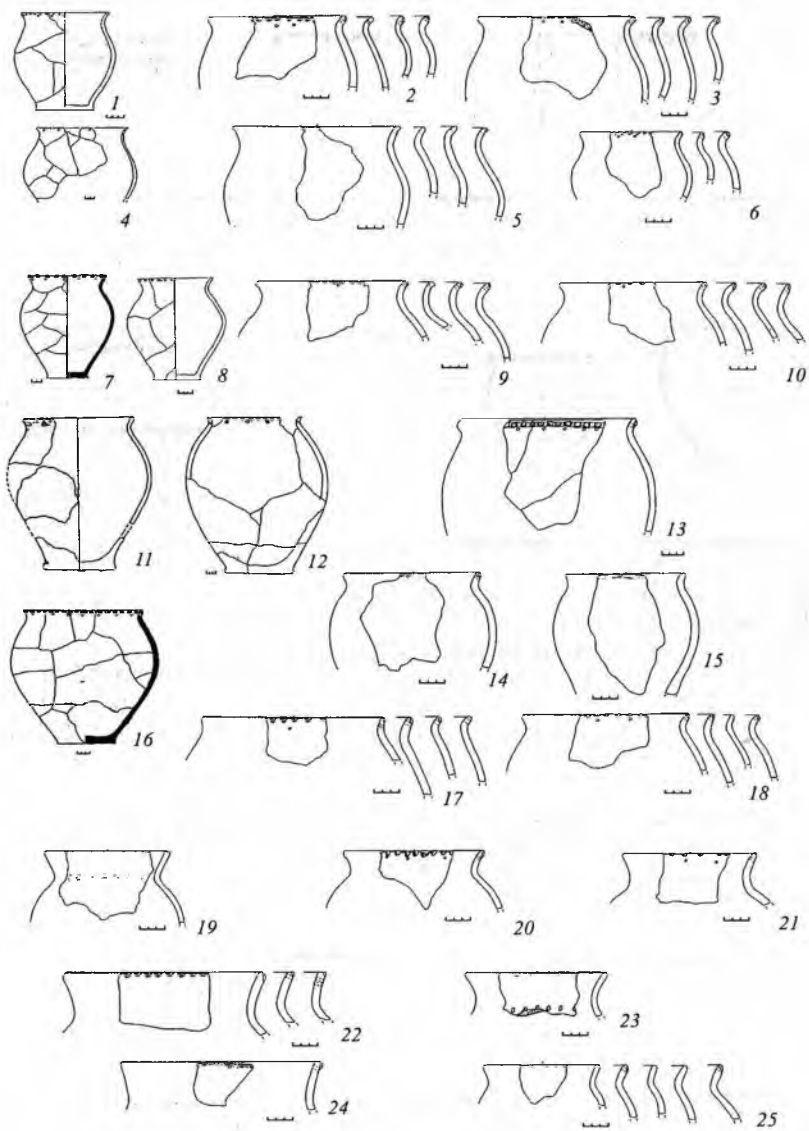

Рис. 2. Профільовані горщики (типи 2—4): 1, 8 — с. Хворостове-1; 2, 12—15 — Люботинське городище; 3 — с. Саржин Яр; 4 — городище біля с. Мохнач; 5, 7, 9, 16, 17, 19—23 — городище в ур. Городище; 6, 10, 11, 18, 24, 25 — селище біля с. Островерхівка (4 — за В.В. Колодою; 7, 16 — за Ю.В. Буйновим; 11, 12 — за Б.А. Шрамком)

лення Більського городища, де вони становлять 85 % загальної кількості (Шрамко 1983, с. 76—81). Найпоширенішою формою подібні горщики були і на Басівському городищі (Іллінська 1965, с. 61). Горщики третього варіанта знаходять аналогії у керамічному комплексі скіфо-подібних пам'яток Сейму та середнього Дону (Іллінська 1957, с. 116, рис. 2, 2, 4; Пузикова 1996, с. 204, рис. 4, 2, 4, 6; Медведєв 1999, с. 68, рис. 28, с. 69, рис. 29).

Тип 2 — горщики з вигнутим назовні вінцем та дугоподібною шийкою, що переходить у похиле плече профільованого тулуба (рис. 2, 1—6). Від посудин першого типу ця форма відрізняється більш приземкуватими пропорціями. Переважають горщики середніх розмірів із діаметром вінця 18—24 см. У комплексах ліпного посуду VI—V ст. до н. е. горщики цього типу становлять 15—27 % загальної кількості, а у пізньоскіфський час на кількох пам'ятках вони домінують (до 40 %).

Ця форма посуду характерна для пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу скіфської доби (Шрамко 1983, рис. 7, 4, 6; 8, 3—4; Іллінська 1965, с. 66, рис. 16 та ін.).

Тип 3 — профільовані горщики великих розмірів із високими округлими плечиками, кулеподібним чи трохи витягнутим яйцеподібним тулубом, що переходить до вузького дна (рис. 2, 7—18). Можливо, ці великі горщики виконували ще й функції тари. За ступенем вигину вінець виділено 2 варіанти.

Варіант 1 — горщики з плавно відігнутих назовні вінцем та виділеною шийкою, що переходить у високе плечико профільованого тулуба з найбільшим розширенням у верхній частині (рис. 2, 7—10).

Варіант 2 — посудини з різко відігнутих назовні вінцем, що майже одразу переходить у профільований тулуб (рис. 2, 11—18).

Горщики з розвинутим профілюванням з'явилися у другій половині VI—V ст. до н. е., але найбільше їх поширення припадає на кінець V—IV ст. до н. е. Аналогії цій формі знаходимо серед матеріалів пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу (Шрамко 1983, рис. 7, 5, 9, 13; Гавриш 2000, рис. 17, 3; 22 та ін.). Тенденцію до поширення у пізньоскіфський час горщиків із розвиненим профілем відзначають і дослідники Дніпровського Правобережного Лісостепу (Петренко 1961, с. 60, 84, рис. 10, 1—3; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 101).

Тип 4 — горщики з прямим, різко відігнутих вінцем, короткою шийкою, високими округлими плечиками та роздутим тулубом (рис. 2, 19—25). Здебільшого це посудини середніх розмірів із діаметром вінця від 18 до 24 см. Виявлено незначну кількість маленьких посудинок. Цю форму горщиків зафіксовано серед матеріалів кінця V—IV ст. до н. е. Серед знахідок немає жодної цілої форми. Найповніше цей тип представлено серед матеріалів городища в ур. Городище (22%) та незначною кількістю фрагментів на поселенні Островецька та Люботинському городищі.

Ця форма кухонного посуду за низкою ознак подібна до горщиків у вигляді розтрубу (тип 2, за Н.А. Гаврилюк), характерних для степових пам'яток Північного Причорномор'я, починаючи з другої половини VI ст. до н. е. (Гаврилюк 1989, с. 247). Особливо подібні до степових екземплярів посудини з оформленням вінця у вигляді плоско зрізаного краю та характерним для степового регіону орнаментом пальцевими вдавленнями по шийці. Знахідки аналогічних посудин на пам'ятках Дніпровського Правобережного Лісостепу дослідники пов'язують із впливом степових традицій скіфського населення (Петренко 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 105).

Відсутність цілих форм та незначна кількість комплексів пізньоскіфського часу поки що

не дають змоги однозначно визначити походження подібних горщиків. Аналогічні форми посудин із «різко відігнутих назовні та поставлених під тупим кутом щодо тулуба вінцем» відомі серед матеріалів пам'яток Сейму (тип 2, за А.І. Пузіковою) ранньоскіфського часу (Пузікова 1997, с. 39, рис. 10—11). Відомі вони і серед матеріалів архаїчного часу Східного укріплення Більського городища (Шрамко 1983, рис. 7, 1, 3).

Окремо слід виділити рідкісні форми горщиків, представлені одиничними знахідками не на всіх пам'ятках. Це посудини з вертикально поставленими вінцями (комірцеві), фрагменти яких знайдено на Люботинському городищі, поселенні Шовкова, городищі в ур. Городище, селищі біля с. Барчани (Шрамко 2003 рис. 22—23), та ціла форма з поселення Хворостове-І (рис. 3, 7—9). До рідкісних посудин можна віднести горщики з носиком для зливу у вигляді жолобка, більшість з яких має банкоподібну форму (рис. 3, 1—6). Аналогії подібним виробам знаходимо серед матеріалів пам'яток Дніпро-Донського Лісостепу (Шрамко 1983, рис. 7, 8; Іллінська 1965, рис. 12, 5; Гавриш 2000, рис. 19, 8).

Характеристику видів орнаментации, систематизованих на основі системи кодування орнаментів Б.А. Шрамка (Шрамко 1983а, табл. 55)*, наведено у табл. 2. Способи нанесення орнаменту не відрізняються різноманітністю. Це відбитки пальців, палички, наліпна чи відтягнута пружка, як правило, прикрашена пальцевими відбитками. За варіантами сполучення варіантів орнаментации виділено 12 типів. Особливої закономірності у їх поширенні серед типів кухонного посуду не простежується, тому відсоткові та кількісні показники наведено окремо за пам'ятками та хронологічними періодами. За даними табл. 2, домінуючим видом орнаменту протягом усього скіфського часу були пальцеві вдавлення у сполученні з наскрізними проколами. Слід зазначити, що у керамічних комплексах пізньоскіфського часу (Островецька, городище в ур. Городище) на деяких горщиках вдавлення пальців нанесені не збоку зовнішньої частини вінця, а по верхньому краю.

Серед наборів посуду VI—V ст. до н. е. трапляється орнаментация наліпною пружкою з пальцевими вдавленнями. Одного разу було зафіксовано гладеньку горизонтальну пружку на слабопрофільованому горщику середньоскіфського часу. Для комплексів ліпного посуду кінця V — початку III ст. до н. е. наліпні пружки не характерні. У невеликій кількості наявна відтягнута пружка по

* Нами додано в табл. 2 код В23 — пальцеві вдавлення по краю вінця у сполученні з наскрізними проколами та вертикальна наліпна пружка з вдавленнями пальців, розміщена на шийці посудини.

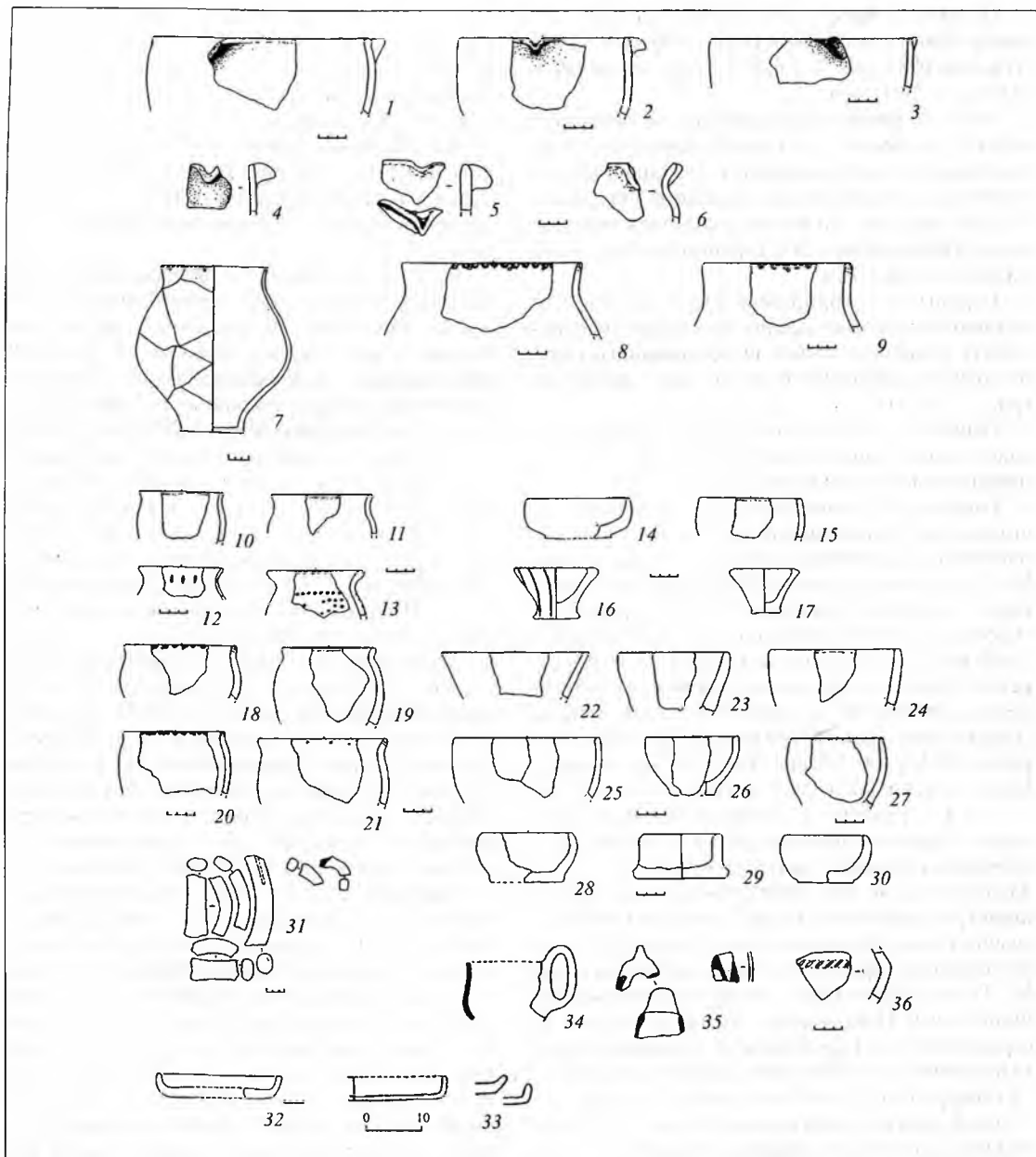

Рис. 3. Рідкісні форми та інші групи ліпного посуду: 1—4, 8, 18—30, 36 — с. Шовкова; 5, 6, 31, 32, 35 — Люботинське городище; 7 — с. Хворостове-1; 9—17, 34 — городище в ур. Городище; 33 — селище біля с. Островерхівка (31—33, 35 — за Б.А. Шрамком; 34 — за Ю.В. Буйновим)

краю вінець. Дещо більшу кількість горщиків прикрашено косими насічками, вдавненнями пальців без проколів та взагалі неорнаментовано.

Другою за чисельністю групою кераміки є миски. На відміну від горщиків, глиняне тісто мисок більш ретельно вимішували, додавали дрібні домішки, поверхню здебільшого зі слідами загладжування чи лискування. Статистичні підрахунки наведено у табл. 3. Мисок значно менше,

ніж горщиків. Усього опрацьовано понад 300 найвиразніших фрагментів та цілих форм. Під час аналізу вибірки було виділено 4 основні типи.

Tun 1 — миски з виділеним ребром у верхній частині тулуба з загнутим краєм, нижня частина яких звужується до дна (рис. 4, 1—6). Здебільшого це посудини великих та середніх розмірів із діаметром верхньої частини 24—40 см. Переважають миски з прямокутним чи

овальним перетином бортика. Цей тип мисок був поширений у VI—V ст. до н. е. (15—42%), а у комплексах пізньоскіфського часу вони відсутні чи одиничні. Аналогічні миски відомі у Лівобережному Лісостепу з ранньоскіфського часу (Андриенко 1992, рис. 6, 1). Вони не поширені на пам'ятках Дніпровського Правобережжя, але характерні для західноподільської групи (Смирнова 1981, рис. 13). Крім того, подібні форми відомі серед матеріалів VI ст. до н. е. могильника Феріджелі в Румунії (Vulpe 1967, fig. 13, 3—4).

Тип 2 — напівсферичні миски із загнутим усередину краєм (рис. 4, 7—10). Здебільшого це глибокі посудини з опукло-ввігнутим тулубом великих та середніх розмірів із діаметром верхньої частини 24—36 см. Як правило, миски цього типу мають овальне оформлення краю бортика, менше знайдено посудин із прямокутним перетином. Ця форма з'явилася у ранньоскіфській час, домінувала в другій половині VI—V ст. до

н. е. серед матеріалів сіверськодонецьких пам'яток (38—62%). У комплексах кераміки пізньоскіфського часу їх значно менше. Цей тип мисок знаходить широкі аналогії на пам'ятках скіфської доби українського Лісостепу, здебільшого VI—V ст. до н. е. (Іллінська 1966, с. 62; Либеров 1962, с. 54; Петренко 1967, табл. 9, 12; 6, 22; Ковпаненко, Бесонова, Скорий 1989, рис. 9, 17, 21; 17, 24 та ін.).

Тип 3 — неглибокі миски середніх розмірів із поставленим прямо бортиком (рис. 4, 11—16). Ця форма з'явилася у ранньоскіфській час, а наприкінці VI—IV ст. до н. е. стала досить поширеною. Для мисок характерне прямокутне оформлення краю бортика чи невелика закраїна, що виступає назовні. Аналогії мискам цього типу у невеликій кількості знаходимо на пам'ятках Дніпродонського Лісостепу (Шрамко 1983, рис. 10, 10; Гавриш 2000, рис. 20, 3; Синюк, Березуцкій 2001, рис. 93, 1—4).

Тип 4 — миски з плоско зрізаним краєм та закраїною, що виступає (рис. 4, 17—20). За спосо-

Таблиця 2. Орнаментация горщиків.

Пам'ятка	Види орнаменту													Усього
	A1	A3	B1	B2	B7	B10	B2	B3	B4	B5	B12	B23	K (без орнаменту)	
<i>Перша половина VI ст. до н. е.</i>														
Люботинське городище	—	—	2,5	69	5	1,25	—	—	—	6,5	1,25	6,5	8	100
	—	—	(2)	(52)	(4)	(1)	—	—	—	(5)	(1)	(5)	(6)	(76)
Горіховий Гай-2	1,2	—	2,4	88	2,4	2,4	2,4	—	—	—	1,2	—	—	100
	(1)	—	(2)	(71)	(2)	(2)	(2)	—	(1)	—	—	—	—	(81)
<i>Друга половина VI—V ст. до н. е.</i>														
Люботинське городище	4	—	2	71	—	10,5	—	—	—	2	3	1,5	6	100
	(7)	—	(4)	(125)	—	(17)	—	—	—	(4)	(6)	(3)	(12)	(178)
с. Шовкова	—	—	2,8	72,4	4,6	5,5	5,5	0,9	0,9	—	2,8	4,6	—	100
	—	—	(3)	(79)	(5)	(6)	(6)	(1)	(1)	—	(3)	(5)	—	(109)
Караванське городище	2	—	—	82	—	12,5	—	—	—	—	—	—	3,5	100
	(3)	—	—	(118)	—	(18)	—	—	—	—	—	—	(5)	(144)
с. Саржин Яр	4,5	—	1,8	79,5	0,9	0,9	0,9	—	—	—	3,6	—	7,1	100
	(5)	—	(2)	(89)	(1)	(1)	(1)	—	—	—	(4)	—	(8)	(112)
Городище в ур. Городище	6,7	—	—	82,2	—	8,9	—	—	—	—	—	—	2,2	10
	(3)	—	—	(37)	—	(4)	—	—	—	—	—	—	(1)	(45)
<i>Кінець V—початок III ст. до н. е.</i>														
Люботинське городище	14	—	—	53	—	22	3	—	—	—	1,5	—	6,5	100
	(9)	—	—	(34)	—	(14)	(2)	—	—	—	(1)	—	(4)	(64)
Городище в ур. Городище	4,3	1,4	8,6	65	—	12,1	—	—	—	—	0,7	—	7,9	100
	(6)	(2)	(12)	(92)	—	(17)	—	—	—	—	(1)	—	(11)	(141)
Циркунівське городище	11,3	—	3,8	79,2	—	1,9	—	—	—	—	—	—	3,8	100
	(6)	—	(2)	(42)	—	(1)	—	—	—	—	—	—	(2)	(53)
с. Островерхівка	5,3	—	6,1	74,6	—	6,8	—	—	—	—	1,5	—	5,7	100
	(14)	—	(16)	(197)	—	(18)	—	—	—	—	(4)	—	(15)	(264)

бом оформлення краю виділено 2 варіанти. *Варіант 1* — край посудини трохи розплющений, має закраїни назовні та усередину (рис. 4, 19). Такі миски поки що знайдено лише на поселенні Островерхівка. Як правило, це глибокі посудини великих розмірів із діаметром вінець 26—36 см.

Варіант 2 — миски середніх розмірів із діаметром вінець 18—30 см із виступною усередину закраїною (рис. 4, 18, 20). Подібні посудини траплялися лише у керамічних комплексах пізньоскіфського часу (с. Островерхівка, городище біля с. Циркуни, в ур. Городище, Велика Гомольша, Коробови Хутори). Цікаво, що цей тип мисок не представлено серед матеріалів Люботинського городища. Подібні посудини знаходять аналогії на пам'ятках середнього Дону, де вони домінують (Синюк, Березуцький 2001, рис. 94—96 та ін.). Подібні форми мисок наявні у керамічному комплексі середньоскіфського та пізньоскіфського часу Дніпровського Лісостепового Правобережжя (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 81, рис. 17, 23, 25; 22, 8). На пам'ятках Дніпровського Лівобережжя подібна форма посуду відома у невеликій кількості ще з середньоскіфського часу (Шрамко 1983, рис. 10, 6, 8; Іллінська 1965, рис. 11, 4). Цікаво, що миски із закраїною характерні для Марицького городища

VI — середини V ст. до н. е. на Посейм'ї (Пузикова 1981, с. 56, рис. 31, 1—5).

Крім того, можна відзначити фрагмент миски з відігнутих назовні краєм з городища в ур. Городище, не характерний для пам'яток Дніпровського Лісостепу.

Більшість мисок мали плоске дно. Деякі посудини — з низькими кільцевими піддонами (рис. 4, 21). У наборах ліпного посуду VI—V ст. до н. е. (Люботинське городище та с. Шовкова) відомі знахідки конічних ніжок та високих піддонів (рис. 4, 22—25), але, на жаль, їх не можна пов'язувати з конкретними формами мисок.

Корчаги і корчагоподібні посудини на поселеннях виявлено у невеликій кількості. Це товстостінні посудини з лискованою чи підлискованою поверхнею, доволі вузьким горлом та конічними плечиками. На поселенні Шовкова знайдено фрагмент лискованої корчаги чорного кольору, з вертикальним горлом та трохи відігнутих вінцем (рис. 5, 4). Більшість тарного посуду VI—V ст. до н. е. представлено корчагоподібними посудинами, що відрізняються від класичних корчаг із різко відігнутих краєм та біконічним тулубом. Подібні посудини за формою більше нагадують горщики (рис. 5, 2, 8, 9). Здебільшого вони мають заглажену поверхню червоного, жовтого чи сірого кольо-

Таблиця 3. Розподілення типів мисок за пам'ятками та хронологічними періодами

Пам'ятка	Тип				
	1	2	3	4	Усього
<i>Перша половина VI ст. до н. е.</i>					
Люботинське городище	42 (16)	37 (14)	21 (8)	—	100 (38)
с. Горіховий Гай-2	— (1)	—	— (2)	—	— (3)
<i>Друга половина VI—V ст. до н. е.</i>					
Люботинське городище	37 (21)	38,5 (22)	24,5 (14)	—	100 (57)
с. Шовкова	32 (12)	39 (15)	29 (11)	—	100 (38)
Караванське городище	15 (2)	54 (7)	31 (4)	—	100 (13)
с. Саржин Яр	22 (6)	41 (11)	37 (10)	—	100 (27)
Городище в ур. Городище	25 (2)	62 (5)	13 (1)	—	— (8)
<i>Кінець V — початок III ст. до н. е.</i>					
Люботинське городище	16 (2)	8 (1)	76 (9)	—	100 (12)
Городище в ур. Городище	6,5 (1)	13 (2)	26,5 (4)	54 (8)	100 (15)
Циркунівське городище	—	—	(1)	(2)	(3)
с. Островерхівка	—	—	6 (4)	94 (63)	100 (67)

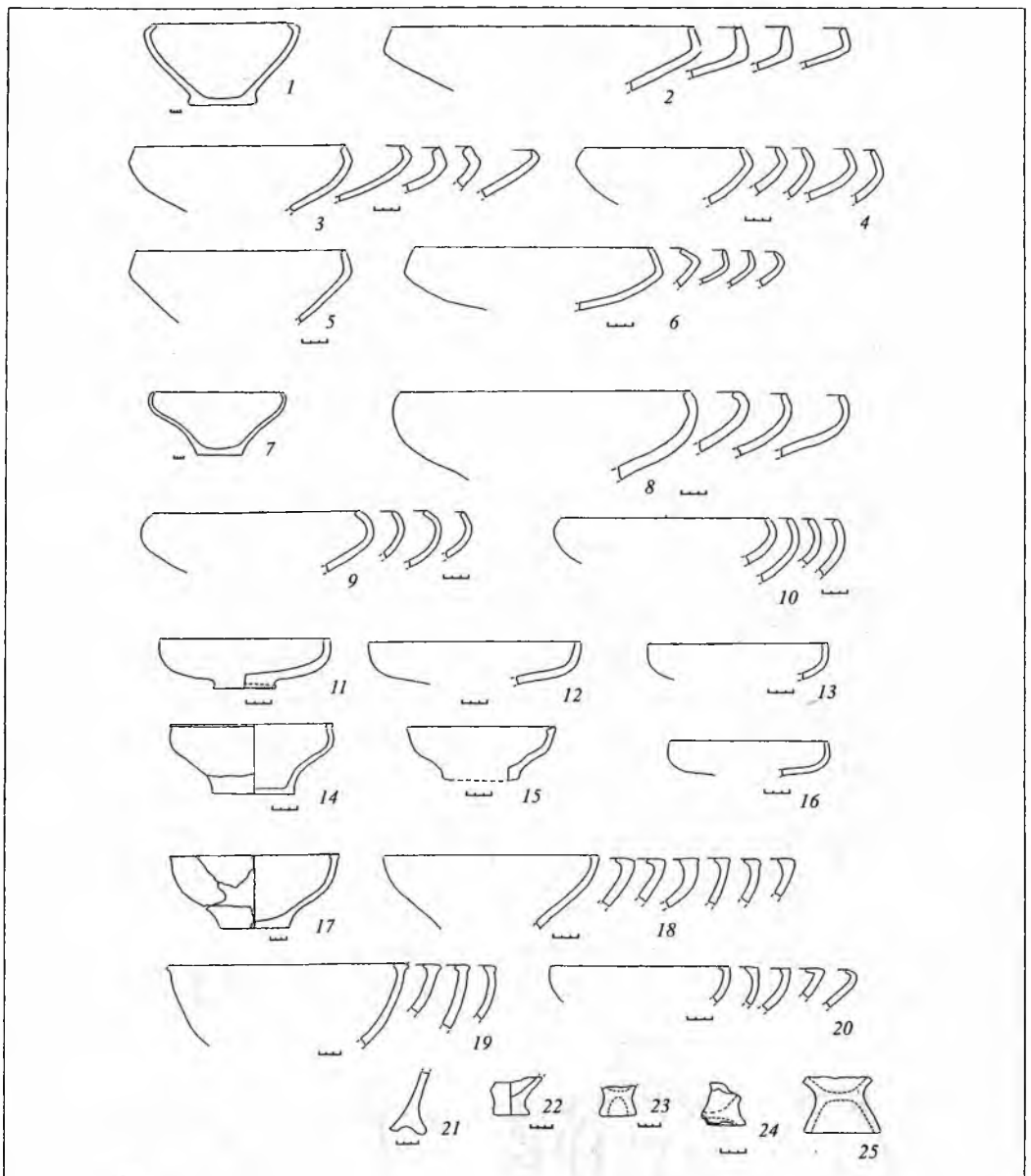

Рис. 4. Миски: 1—3, 7, 8, 11, 12, 15, 24, 25 — Люботинське городище; 4, 10, 13, 22, 23 — с. Шовкова; 5, 9, 21 — городище біля с. Караван; 6, 16 — с. Саржин Яр; 14 — городище біля с. Водяне; 17—19 — селище біля с. Островерхівка; 20 — городище в ур. Городище (1, 7 — за Б.А. Шрамком)

рів. Форма практично одна — слабо відігнутий вінчик діаметром 20—30 см, трохи звужена шийка, похиле плече, що переходить у роздутий тулуб. Наприкінці V — початку III ст. до н. е. на сіверськодонецьких поселеннях з'явилася інша форма тарного посуду — посудини з прямим чи трохи дугоподібним горлом та вінцем із закраїною назовні (рис. 5, 14—16, 21—23).

Подібну хронологічну тенденцію змін тарного посуду протягом скіфської доби дослідники відзначають і для Дніпровського Лісостепового Правобережжя (Петренко 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 85, 101).

Невеликою кількістю фрагментів представлено *гличики*, що виконували тарну функцію для рідких продуктів. Серед матеріалів VI—V ст. до

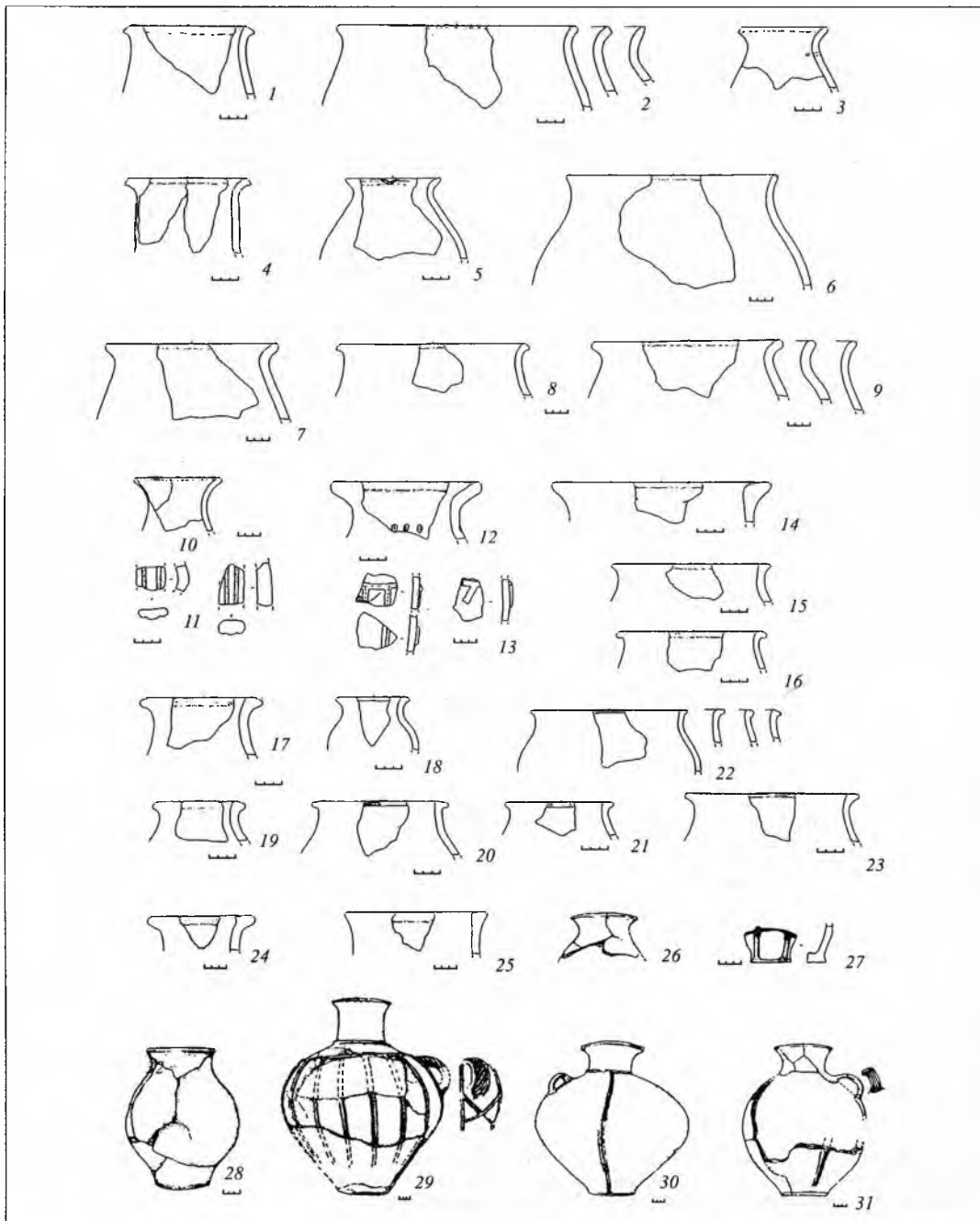

Рис. 5. Тарний посуд та глечики: 1—3 — Люботинське городище; 4—6 — с. Шовкова; 7—9 — городище біля с. Караван; 10—16 — городище в ур. Городище; 17—23 — селище неподалік с. Островецьківка; 24—31 — городище біля с. Циркуни

н. е. відомі лише широкогорлі глечики (рис. 5, 3), віднесені Б.А. Шрамком до найранішого відділу архаїчних (Шрамко 1983, с. 84—85). У пізньоскіфський час вони були основним видом тари. Домінуючою формою стали вузькогорлі

посудини з прямим вертикальним чи трохи дугоподібним горлом, що переходить у роздутий тулуб. Край вінець зрізаний горизонтально та має закраїну назовні (рис. 5, 12, 17—20, 24). Археологічно ціла форма походить із кургану біля

с. Островерхівка (рис. 6, 18) (Шрамко 1956, табл. 3, 8).

Відомі глечики великих розмірів із високим дугоподібним горлом, що переходить у яйцеподібний тулуб (рис. 5, 10). Посудини мали одну ручку на рівні плечиків, прикрашену кількома вертикальними канелюрами (рис. 4, 11). На особливу увагу заслуговують глечики, прикрашені вертикальними наліпними пружками, знайдені лише на Циркунівському городищі (рис. 5, 27, 29—31) та в ур. Городище (рис. 5, 13). Цілі циркунівські посудини мали невелику ручку на округлیم плечі, вузьке горло та роздутий тулуб.

До групи *кухлів* належать невеликі посудини, які використовували для пиття та переливання рідини. Вони відомі практично на всіх пам'ятках. Частина посудин мала ручку. Цілих форм поки що не знайдено (рис. 3, 31).

Кількома виробами представлено невеликі посудини, що повторювали форму кухонних горщиків (рис. 3, 10—13, 18—21). До складу керамічних колекцій входили миски-плошки та невеликі посудини, що повторювали форму мисок (рис. 3, 14—17, 22—30). Одиначними екземплярами представлено сковорідки з потовщеним дном та прямим бортиком (рис. 3, 32, 33).

Крім того, виявлено *нехарактерні* для місцевого керамічного комплексу *форми* для пам'ятка басейну Сіверського Дінця. До них належать ручка чорнолискованого черпака та фрагмент стінки з геометричним орнаментом, знайдені на Люботинському городищі (рис. 3, 35). Ручка глибокого грушоподібного черпака походить із ями № 4 городища в ур. Городище (рис. 3, 34), на поселенні Шовкова знайдено стінку середньої частини такої самої посудини з орнаментом у вигляді навскісних насічок на ребрі (рис. 3, 36). Черпаки грушоподібної форми поширені серед матеріалів пам'ятки VI ст. до н. е. Дніпровського Лісостепоного Правобережжя та басейну Ворскли (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 77; Ковпаненко 1967, с. 119). Для пам'ятки басейнів річок Сула, Псел та Сіверський Донець вони не характерні, трапляються лише їх одиначні фрагменти.

Слід відзначити поодинокі знахідки на городищі Коробові Хутори фрагментів ліпних банкоподібних посудин із рогожною орнаментациєю, характерною для городецької культури (Колода 2004, с. 168).

Ліпний посуд наявний серед поховального інвентарю могил протягом усієї скіфської доби. Архаїчну ліпну кераміку представлено уламками вузькогогорлої корчаги з роздутим тулубом з кургану біля с. Дуванка, орнаментованої поясами зооморфних і геометричних фігур (рис. 6, 1). На думку автора розкопок, ця корчага знаходить аналогії серед посудин VII ст. до н. е. з Північного Кавказу і Закавказзя (Шрамко 1995, с. 172). Ран-

ньоскіфським часом можна датувати корчагу з відігнутих назовні вінцем, струнким круглобким тулубом зі слабким лискуванням з кургану № 10 Люботинського могильника (рис. 6, 2) (Шрамко 1962а). Подібні посудини поки не відомі за матеріалами поселень басейну Сіверського Дінця і не знаходять прямих аналогій у пам'ятках східноєвропейського Лісостепу, хоча лискована зовнішня поверхня близька кераміці Дніпровського Правобережжя та басейну Ворскли. У тій самій могилі було знайдено і фрагмент лискованої посудини з різьбленим геометричним орнаментом. Ще одну ліпну посудину ранньоскіфського часу з високою циліндричною шийкою з коротким відігнутих назовні вінцем було виявлено у кургані № 1 першої групи біля с. Мала Рогозянка (рис. 6, 3) (Буйнон 1990, с. 141). Поверхню посудини відкрито бурим лискуванням поганой якості. Близьку за формою посудину знайдено у пох. № 4 кургану № 20 некрополя поблизу с. Куп'єваха (Бойко, Берестнев 2001, с. 42, рис. 44, 3), а також на Східному укріпленні Більського городища (Шрамко 1987, с. 111, рис. 50, 13). Горщик із поховання того часу характеризується витягнутими пропорціями, яйцеподібною формою тулуба та конічним горлом (рис. 6, 4). Посудину, прикрашену пальцевими вдавленнями та наскрізними проколами, було знайдено в кургані № 4 біля с. Черемушна (рис. 6, 5). Подібна посудина походить із кургану неподалік с. Лука (Ильинская 1968, табл. 48, 47). Горщик невеликих розмірів зі слабопрофільованим тулубом походить із кургану № 2 (1938 р.) Люботинського некрополя (Бречка 1939, с. 226, рис. 6).

Середньоскіфським часом датується глечик із округлим тулубом та циліндричним горлом, знайдений у кургані № 1 біля с. Протопопівка (рис. 6, 7) (Бородулін 1976, с. 3). Подібна посудина походить із кургану № 27 Пісочинського некрополя (рис. 6, 12) (Бабенко 2005, с. 113—114). Серед поховального інвентарю кургану № 3 Протопопівського могильника було знайдено ліпну дворучну імітацію античної амфори (рис. 6, 6) (Бородулін 1976, с. 5). Приземкувата посудина формою нагадує архаїчні лесбоські амфори. Подібна імітація походить із кургану № 383 біля с. Грушівка (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, рис. 22, 7).

До столового посуду пізньоскіфського часу належить одноручний горщик із пох. № 1 кургану № 8 Пісочинського некрополя (рис. 6, 15). Посудину видовжених пропорцій, з округлим тулубом та відігнутих назовні вінцем було знайдено в кургані № 6 біля с. Пісочин (рис. 6, 11). Горщики із сильно роздутим, округлим тулубом та розтрубоподібним горлом представлено кількома екземплярами (рис. 6, 10, 14) (курган № 2 неподалік с. Старий Мерчик, курган № 16 біля с. Пісочин). Один із них, з асиметричним тулубом, прикрашено нігтьовими

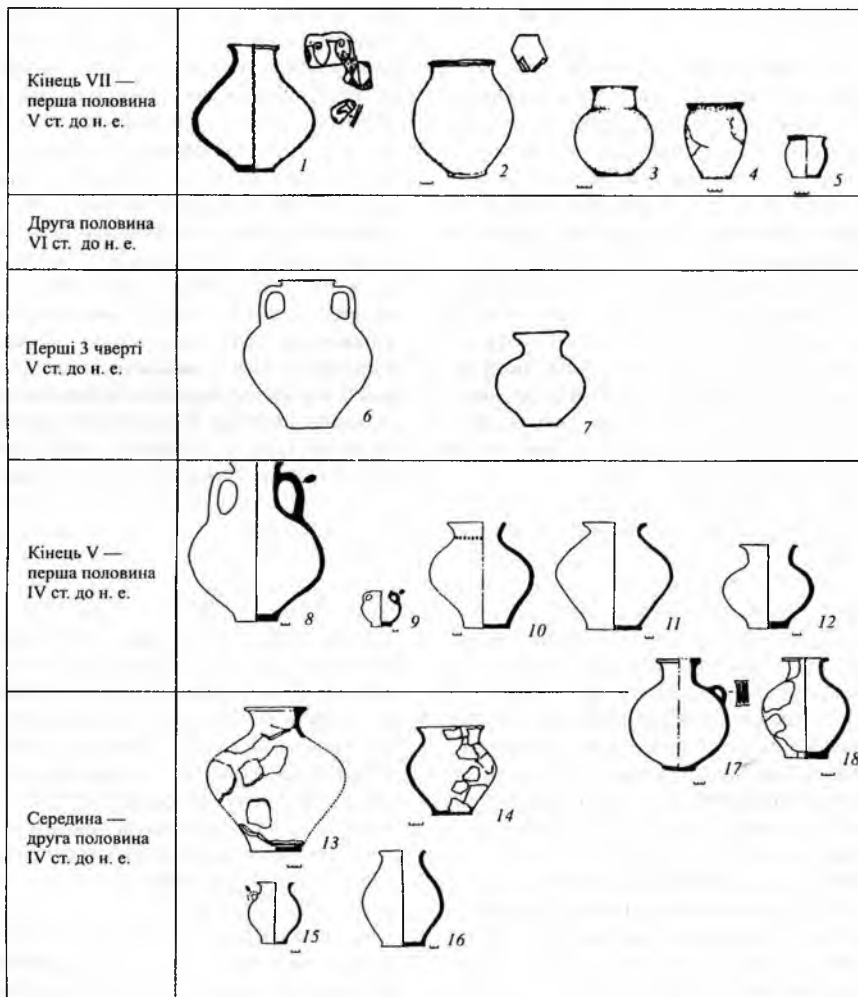

Рис. 6. Липний посуд із поховань: 1 — Дуванка, к. № 1; 2 — Люботин, к. № 10; 3, 4 — Мала Рогозянка, к. № 1; 5 — Черемушна, к. № 4; 6 — Протопопівка, к. № 3; 7 — Протопопівка, к. № 1; 8—9 — Пісочин, к. № 10; 10 — Пісочин, к. № 16; 11 — Пісочин, к. № 6; 12 — Пісочин, к. № 27; 13 — Старий Мерчик, к. № 7; 14 — Старий Мерчик, к. № 2; 15 — Пісочин, к. № 8; 16 — Пісочин, к. № 6; 17 — Черемушна, к. № 14; 18 — Островецька (1, 2, 18 — за Б.А. Шрамком; 3, 4, 13, 14 — за О.В. Бандуровським; 5 — за П.Д. Ліберовим; 8—12, 15, 16 — за Л.І. Бабенко; 17 — за Ю.В. Буйновим)

відбитками по шийці (рис. 6, 10). Подібні горщики характерні для степових скіфських пам'яток (Гаврилук 1984, с. 8—11). Одноручний лискований глечик було знайдено в кургані № 14 біля с. Черемушна (рис. 6, 17) (Буйнов, Бандуровський, Окатенко 2005, с. 11, рис. 3, 1). Глечики з однією ручкою чи без неї виявлено у похованнях пісочинського та старомерчанського некрополів (рис. 6, 12, 13) (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 51, 2, 3; Бабенко 2005, с. 113—114). Відзначимо знахідки двох дворучних плоскодонних посудин із кургану № 10 поблизу с. Пісочин, що є наслідком античного амфорам (рис. 6, 8, 9) (Бабенко 2005, с. 114—115).

Знахідки місцевого липного посуду у курганах нечисленні, що характеризує поховальний обряд

сіверськодонецького населення. На відміну від керамічних матеріалів поселень, у курганах переважає тарний посуд (корчаги, корчагоподібні посудини, глеки), дуже рідко у поховання клали кухонні горщики, зовсім не відомі миски. Як і для поселень, характерна хронологічна зміна форм тарного посуду: наявність на ранньому етапі корчаг та переважання в пізньоскіфських похованнях глечиків, а також поява горщиків із горлом у вигляді розтрубу. Все це засвідчує спеціальний склад посуду, що використовувало у поховальному обряді населення сіверськодонецького регіону.

Аналіз керамічного комплексу дає змогу зробити висновки щодо розвитку гончарних традицій населення, яке мешкало на цій території протягом VI — на початку III ст. до н. е.

Передусім слід відзначити подібність основної маси розглянутого нами набору ліпного посуду з керамічними комплексами синхронних пам'яток басейнів Сули, Псла та Ворскли (типу Східного Більска), які разом із сіверськодонецьким регіоном були виділені В.А. Іллінською у посульсько-донецьку групу (Іллінська 1966, с. 58—91).

Дослідження найвиразніших колекцій ліпного посуду на основі статистичного аналізу та розділення матеріалу за хронологічними періодами дає змогу не погодитися з думкою В.А. Іллінської про «...стійкий та незмінний склад посуду посульсько-донецької групи, який зберігає одні і ті самі риси від середини VI — до кінця IV ст. до н. е. ...» (Іллінська 1966, с. 83).

Генетично сіверськодонецький керамічний комплекс пов'язаний із гончарними традиціями населення правобережно-ворсклинського регіону ранньоскіфського часу. Це питання має значну історіографію, тому зупинимося лише на основних аспектах. Б.А. Шрамко визнавав кераміку посульсько-донецького типу автохтонною, але зазначав, що такі характерні та основні елементи орнаментативної кераміки Лівобережного Лісостепу в ранньому залізному віці, як пальцеві вдавлення та проколи, без сумніву, мають західне походження, а це один із найважливіших елементів будь-якого етнокультурного комплексу (Шрамко 1972, с. 161). Дослідник визнає, що загальні риси насамперед зближують східно-більську кераміку з простою неліскованою керамікою ранніх правобережних пам'яток Середнього Подніпров'я (Жаботин, Трахтемирів та ін.). Визнанню населення пам'яток типу Східно-Більська правобережним за походженням перешкоджає відсутність у керамічному комплексі чорноліскованої кераміки з врізним орнаментом, інкрустованим білою пастою. Поодинокі знахідки останніх було віднесено до імпортованих. У світлі нових досліджень асинхронність Західного та Східного укріплень Більського городища майже доведено (Шрамко 2004, с. 106). Це дає змогу припустити, що знахідки нетипових форм посуду (уламки черпаків, чорнолісковані фрагменти з врізним геометричним орнаментом) серед архаїчних матеріалів на пам'ятках типу Східного Більська у Дніпро-Донецькому регіоні засвідчують не обмін між двома різноетнічними групами, а спорідненість правобережного за походженням населення, яке поступово заселило цю територію.

Зміни у традиції виготовлення кераміки протягом скіфського часу здебільшого відбувалися на місцевій основі. Для кухонного посуду характерна зміна у співвідношенні між типами горщиків (рис. 7): наявність у наборі банкноподібних посудин, чисельне переважання слабопрофільованих форм у VI—V ст. до н. е. та тенденція до поши-

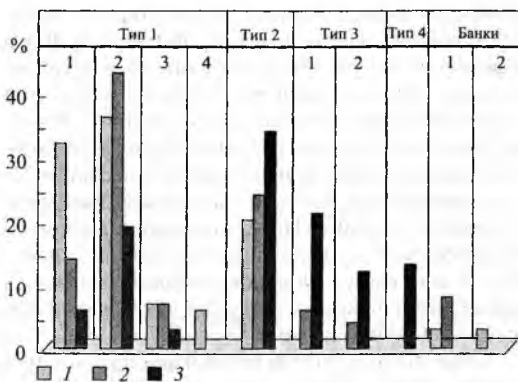

Рис. 7. Співвідношення типів горщиків за хронологічними періодами: 1 — перша половина VI ст. до н. е.; 2 — друга половина VI—V ст. до н. е.; 3 — початок III ст. до н. е.

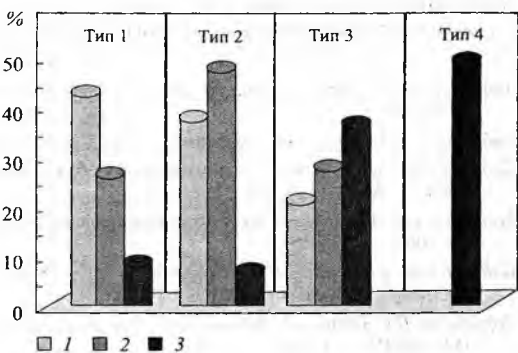

Рис. 8. Співвідношення типів мисок за хронологічними періодами. Умовні позначення ті самі, що і для рис. 7

рення горщиків із розвинутим профільованим корпусом у більш пізній час. Крім того, наприкінці V — початку III ст. до н. е. з'явилися інновації: горщики з прямим, різко відігнутих вінцем, що знаходять аналогії серед пам'яток степової частини Північного Причорномор'я. Деякі хронологічні зміни відбулися і в орнаментативній кухонного посуду: наявність серед наборів посуду VI—V ст. до н. е. орнаментативної наліпної пружкою з пальцевими вдавленнями, відсутньої у комплексах кінця V — початку III ст. до н. е., та зростання у той час кількості посудин, прикрашених навскісними насічками, відбитками пальців без проколів та неорнаментованих горщиків.

На межі середньо- та пізньоскіфського часу відбулися зміни у традиції виготовлення столового посуду (рис. 8). Якщо у VI—V ст. до н. е. найпоширенішими були миски напівсферичної форми та з виділеним ребром, то на пам'ятках кінця V — початку III ст. до н. е. переважають форми з відкритою верхньою частиною та закраїною усередину.

На зміну корчагам та корчагоподібним посудинам з дугоподібною шийкою і профільованим ту-

лубом, які були основною формою тарного посуду в середньоскіфський час, прийшли посудини з прямим чи трохи відігнутих вінцем із закраїною назовні. Найпоширенішою формою посуду, що виконував тарну функцію, наприкінці V — початку III ст. до н. е. стають глечики, серед яких виділяються посудини, прикрашені вертикальним наліпним пружком, знайдені у комплексах фінального періоду існування Циркунівського городища та на городищі в ур. Городище. Ця інновація, швидше за все, вказує на етнокультурний контакт із населенням нижнього Дону та Кубані наприкінці скіфської доби (Гречко 2006, с. 222—226).

Порівняльно-статистичний аналіз основних типів кераміки різних періодів засвідчує її еволюційний розвиток протягом скіфської доби. У середньоскіфський період, порівняно з попереднім часом, продовжувало побутувати 67 % типів ліпного посуду, зникло чи з'явилося — 33 %. Це засвідчує якісно новий хронологічний зріз за

стабільності основного набору ліпного посуду. Керамічний комплекс пізньоскіфського часу оновився на 18 %, залишаючись стійким на 82 %. Звичайно, динаміка змін істотніша, якщо враховувати відсоткові співвідношення (табл. 1—3, рис. 7, 8). Аналіз ліпного посуду вказує на стабільність основної маси сіверськодонецького землеробського населення протягом скіфської доби.

Отже, вищезазначені тенденції розвитку гончарних традицій, на наш погляд, відбивають відносну спорідненість груп населення лісостепової частини Північного Причорномор'я скіфського часу та вказують на деякі етнокультурні процеси, що відбувались у сіверськодонецькому регіоні, особливо у пізньоскіфський час.

Автори висловлюють вдячність Б.А. Шрамку, І.Б. Шрамко, Ю.В. Буйнову, В.В. Колоді за можливість використати матеріали їхніх розкопок.

- Андриенко В.П. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11) // ДАС. — 1992. — С. 73—86.
- Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005. — 284 с.
- Бабенко Л.И. Глиняний посуд у поховальному обряді Пісочинського курганного могильника // Укр. керамол. журн. — 2004. — № 1. — С. 133—138.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000. — 236 с.
- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001. — 142 с.
- Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. // Архив ИА НАНУ. — 1976/52. — 21 с.
- Бречка М.Ф. Археологічне дослідження скіфських пам'яток в околицях Люботина // Наук. зап. ХДПІ. — 1939. — Т. 1. — С. 217—220.
- Буйнов Ю.В. Охранные раскопки курганов скифского периода на Харьковщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 140—143.
- Буйнов Ю.В., Бандуровский О.В., Окатенко В.Н. Исследование курганов скифской эпохи в Харьковской области // Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 7. — С. 9—13.
- Гаврилюк Н.О. Скіфські імітації форм античного гончарного посуду // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 8—11.
- Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт Степной Скифии. — К., 1989. — 110 с.
- Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000. — 232 с.
- Городцов В.А. К выяснению древнейших технических приемов гончарного дела // Казан. муз. вестн. — 1922. — № 2. — С. 178—187.
- Гречко Д.С. Некоторые вопросы этнокультурной истории северскодонецкой Лесостепи конца скифского периода // Археологическое изучение Центральной России. — Липецк, 2006. — С. 222—227.
- Гречко Д.С. До історії вивчення пам'яток скіфського часу лісостепової частини басейну Сіверського Дінця // Вісн. ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — 2005. — № 701, вип. 37. — С. 120—127.
- Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. — 1957. — Т. 27. — С. 232—249.
- Ильинская В.А. Керамика скифских погребений Посулья // ВССА. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — С. 131—136.
- Іллінська В.А. Басівське городище // Археологія. — 1965. — 18. — С. 48—76.
- Іллінська В.А. Про походження та етнічні зв'язки племен скіфської культури посульсько-донецького Лісостепу // Археологія. — 1966. — 20. — С. 58—93.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968. — 203 с.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — 188 с.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — 333 с.
- Колода В.В. Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе // Археологічні відкриття в Україні у 2002—2003 рр. — К., 2004.

- Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца // МИА. — 1962. — № 113. — С. 5—85.
- Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104. — С. 88—144.
- Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. — М., 1999. — 160 с.
- Пассек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. — М., 1938. — Т. 3. — С. 210—215.
- Петренко В.Г. Культура племен Правобережного Среднего Приднепровья в IV—III вв. до н. э. // МИА. — 1961. — № 96. — С. 53—102.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д1-4. — 180 с.
- Погребова Н.Н. Состояние проблемы скифо-сарматской археологии к конференции ИИМК АН СССР 1952 г. // ВССА. — М., 1954. — С. 3—39.
- Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981. — 120 с.
- Пузикова А.И. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 199—210.
- Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь. — М., 1997. — 126 с.
- Синюк А.Т., Березуцкий В.Д. Мостищенский комплекс древних памятников. — Воронеж, 2001. — 191 с.
- Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны // АСГЭ. — 1981. — № 22. — С. 40—61.
- Шрамко Б.А. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Острове́рхівки // АП УРСР. — 1956. — 6. — С. 60—65.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — 354 с.
- Шрамко Б.А. Отчет 1962 г. о работах скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета // НА ІА НАНУ. — 1962а/36. — 14 с.
- Шрамко Б.А. Походження племен раннього залізного віку на території лісостепоного Лівобережжя України // Питання історії народів СРСР. — 1972. — Вип. 14. — С. 153—162.
- Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища // АСГЭ. — 1983. — Вып. 22. — С. 73—98.
- Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983а. — 134 с.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 182 с.
- Шрамко Б.А. Биритуальный курган у с. Дуванка // Древности. — Харьков, 1995. — С. 172—173.
- Шрамко Б.А. Люботинское городище // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 9—140.
- Шрамко И.Б. Исследование округа Люботинского городища // АЛЛУ. — 2002—2003. — № 2/1. — Полтава, 2003. — С. 102—108.
- Шрамко И.Б. О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 113—116.
- Vulpe A. Necropola halstattiana dela Ferigile. — Bucuresti, 1967.

Одержано 25.12.2006

К.Ю. Пеляшенко, Д.С. Гречко

ЛЕПНАЯ ПОСУДА НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРСКОДОНЕЦКОЙ ЛЕСОСТЕПИ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

В статье представлены результаты исследования керамических коллекций из памятников скифского времени лесостепной части бассейна Северского Донца. На основе материала, накопленного за годы исследований, проведен статистический анализ наиболее массовых групп посуды. Разделение по хронологическим периодам позволило проследить динамику развития форм местной лепной посуды во времени. Сравнительно-статистический анализ основных типов керамики свидетельствует об эволюционном характере развития гончарных традиций. Их происхождение связано с процессом расселения родственного населения из правобережной Лесостепи и бассейна Ворсклы. Появление на позднем этапе инновационных форм отражает сложные этнокультурные процессы в регионе в тот период.

К.Ю. Pelyashenko, D.S. Hrechko

HAND-MADE POTTERY OF THE POPULATION OF FOREST STEPPE SIVERSKYJ DONETS RIVER REGION IN SCYTHIAN TIMES

The article presents the results of investigation of ceramics collections from the monuments of Scythian times in forest steppe zone of the Siverskyj Donets River region. The material collected during the years-long research allowed the authors to conduct the statistical analysis of the most popular groups of pottery. The chronological division enabled them to deduce the dynamics in the development of local hand-made pottery forms over the time. The comparative and statistical analysis of the main ceramic types testifies about the evolutionary way of the development of potters' traditions. Origins of these traditions are related with the settling of the kindred population from the forest steppe zone of the right-bank Dnipro River region and the Vorskla River basin. The advent of innovative forms at the late stage reflects complex ethnic and cultural processes in the region at that time.